

PRILOZI

OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJE, LETOPISNE BELEŠKE

SLOBODAN SADŽAKOV
Filozofski fakultet, Novi Sad

ZASNIVANJE FILOZOFKSKE ISTORIJE FILOZOFIJE
(Željko Kaluđerović: *Aristotel i predsokratovci*,
Savez pedagoških društava Vojvodine,
Novi Sad, 2004).

Pisati o Aristotelovoj filozofiji znači pisati o onom najznačajnijem i najdostojnijem u filozofiji, a time i o onome uvek aktuelnom. Upravo je Aristotelova filozofija tema knjige „Aristotel i predsokratovci”, čiji je autor mr Željko Kaluđerović. Načelna informacija o ovoj knjizi glasi da je sačinjava devet poglavlja, indeks imena, indeks grčkih pojmova, termina i fraza, te spisak korištene literature.

Na samom početku knjige, Kaluđerović naglašava specifičnost Aristotela kao prvog istoričara filozofije. On pojašnjava da Aristotel „nije bio istoričar filozofije ili istoričar metafizike u modernom smislu, koji bi prilikom svake retrospektive pedantno sistematizovao sve postojeće filozofe”. Autor podseća da „ni sama *Metafizika* nije bila zamišljena, današnjim jezikom rečeno, kao udžbenik ili knjiga, već pre kao zbirka tekstova namenjenih za predavanje koji su naknadno kompilirani u jednu celinu...”(str. 28.). Kaluđerović povlači paralelu između Aristotela i Hegela kao istoričara filozofije. Poput Aristotela, Hegel je, mnogo vekova kasnije, još jednom u istoriji filozofije, pokazao najvišu snagu filozofskog mišljenja i njenu sintetičku moć. Njihova temeljna sličnost ogleđa se u činjenici da su i jedan i drugi mi-

slilac svoje filozofske prethodnike analizirali, pre svega, iz pozicije razvijenih teza vlastite filozofije. Iz te optike oni su tražili za niti vodiljom čitavog prethodnog mišljenja. Temeljnu poziciju Aristotelove filozofije predstavlja učenje o uzrocima, koje je i stavljeno u centar Kaluđerovićevog istraživanja.

U prvom poglavlju, u kojem polaže račun o svom pristupu, Kaluđerović uvodi čitaoca u najznačajnije tokove modernih diskusija o Aristotelovoj filozofiji, posebno onih koji se bave Aristotelovim odnosom prema predsokratovcima. Kaluđerović konstatuje da je „dvadeseti vek u skladu sa dominantno skeptičkim duhom koji ga je prožimao, prošao u često bespoštednom obrušavanju na najveće autoritete prošlosti”, te da „ni Aristotel nije više bespogovorno bio priznat kao klasični grčki filozof koji je u svom bogatom opusu sabrao i sublimirao sav dotadašnji razvoj grčke filozofske misli”. Drugačije rečeno, u sumnju je dovođena „čuvena teza da je Aristotelova filozofska recepcija, koja je smatrana kulminacijom jedinstvenog razvojnog puta filozofije u IV veku p.n.e., kao takva obuhvatala u sebi i principe svih ranijih filozofija”(str.7). U ovom kontekstu, Kaluđerović iznosi određen broj primedbi u po-

gledu nekih od najznačajnijih i najpoznatijih modernih interpretacija Aristotela. Autor se, polemišući, ali istovremeno i upoznavajući čitaoca sa pomenutim interpretacijama, osvrće, u prvom redu, na Barnetovu knjigu „Rana grčka filozofija”, Černisovu „Aristotelovu kritiku presokratske filozofije”, te Ibervegovo delo „Osnove istorije filozofije”. O Černisovoj knjizi Kaluđerović primećuje da ona predstavlja „vrela sa kojeg se već više od pola veka crpe inspiracija za, najčešće neodmerene, kritike na Aristotelov račun”. Tu knjigu autor ocenjuje kao delo „dosta neujednačene vrednosti”, iznoseći čitav niz argumenata kojima osporava zasnovanost Černisove kritike. Pritom, Kaluđerović napominje da ne smatra da je Aristotel bio „potpuno neprotivrečan stvaralac” i naglašava da „Aristotelov razvojni put nije bio kontinuiran, pravolinijski i jednoznačan” (str. 13.).

U središtu Kaluđerovićeg pristupa je, kao što je pomenuto, Aristotelovo učenje o četiri uzroka. Ono je, kako Kaluđerović ističe, „ključ koji omogućava razumevanje celine presokratovske, ali i prearistotelovske, filozofije”. O filozofijama svojih prethodnika Aristotel je govorio kao o različitim filozofijama (Met.987a29, 992a32-33), ali ih i zajedno grupisao pod jedinstvenim imenom „prvobitna filozofija”. Kaluđerović, prateći Aristotelovu analizu, kaže: „Rani mislioci su(...)pokušavali da razviju i usavrše istu onu mudrost koju je potom sam Stagiranin razvio i usavršio. Njihovo traženje uzroka je nejasno vodilo u istom smeru, samo što nije stiglo do proklamovanog cilja...” (str.165.). Aristotelovo učenje o materijalnom, formalnom, eficientnom i finalnom uzroku je omogućilo „problemsku sistematizaciju prethodnika na način kako je to prikazano u prvoj knjizi *Metafizike*, te tako Aristotela kvalifikovalo, makar i uz izvesne rezerve rečeno, kao

prvog istoričara filozofije”. Unutrašnje jedinstvo mišljenja za kojim je Aristotel tragao jeste „rezultat Aristotelove autorске prerade, ali i doista ogromne sintetičke moći njegovog mišljenja”. Sačuvani Aristotelovi spisi su, kaže Kaluđerović, „svojevrsni *Aufhebung* sve dotadašnje filozofije, jer u isti mah ukidaju, ali i čuvaju u jednoj višoj sintezi”. Iako je sam naziv „predsokratovci” formalno odomaćen tek od vremena Dilsovih istraživanja, on svoje temeljno značenje „dobija već Aristotelovim dubokim zahvatima u slojevitou bogatim nanosima bremenitu prošlost” (str. 13.).

U narednim poglavljima naslovljenim kao „Znanost četiri uzroka” „*Dynamis-energeia*” i „*Teologika*”, Kaluđerović izlaže temeljne postavke Aristotelove filozofije, prevashodno one koje su izložene u „*Metafizici*”. U tim je poglavljima autor je pokazao veliko umeće da u sažetoj formi, a bez simplifikiranja, izloži najkompleksnije sadržaje Aristotelove filozofije. Kaluđerović podseća da se Aristotel u „nastavku knjige *A Metafizike* usmerio na ispitivanje učenja svojih prethodnika, želeći da utvrdi da li se kod njih može, eventualno, pronaći neka druga vrsta uzroka”. Ako se pak i ne pronađe nijedna druga, plodnost istraživanja će se, kako je smatrao Aristotel, ogledati u tome što će se posedovati veća pouzdanost i poverenje u rezultate vlastitog rada izloženog najpre u *Fizici* (upor. Met. 983a33-983b6). Kaluđerović razmatra čitav niz pitanja, među kojima je i pitanje o tome da li postoji neki dublji smisao u redosledu kojim Aristotel navodi uzroke, obzirom na razlike u njihovom nabranjanju koje postoje između „*Fizike*” i „*Metafizike*”. Njegov zaključak je da „ne postoji ništa sudbonosno u tom preokretanju”.

Ono što se može smatrati posebno značajnim u pomenutim poglavljima je i auto-

rov stav o brojnim prevodilačkim rešenjima. Kaluđerović, naime, iskazuje neslaganje sa smislonošću prevoda određenih pojmova, pre svega, onih koji se mogu naći kod Ladana. Pored toga, u poglavlju posvećenom Aristotelovoj teologiji, Kaluđerović ističe da dvanaesta knjiga „Metafizike” predstavlja ne samo vrhunac ovog dela, čak ne ni samo vrhunac Aristotelove metafizike, već „krunu antičke filozofije uopšte”. Usresređujući se na suštinu Aristotelove metafizičke koncepcije, Kaluđerović iznosi kritiku Ladana koji „sedam puta upotrebljava veliko slovo govoreći o bogu Aristotelove filozofije”. Kaluđerović naglašava da „velikih slova, naravno, nema u originalu” i da je ono što je pogrešno u ovoj intervenciji, koja je „izvršena iz potonje hrišćanske perspektive”, to da se „ovakvim prevođenjem u velikoj meri iskrivljuje smisao Stagiraninove prve filozofije”. Autor ističe da je Aristotelov „bog potpuno depersonalizovan” i da Aristotel u svojim radovima „sve vreme ostaje u okvirima grčke filozofske teologije to jest teologike, kako je sam imenovao ovu disciplinu” (str. 56.).

U poglavlju pod naslovom „Preteče filozofije” Kaluđerović analizira tzv. Okean-fragmente, koji pripadaju Homeru. On naglašava da Homer, Hesiod i Ferekid svojim pomalo „mucavim” tvrdnjama da je „prvo načelo stvari nekakvo mitsko božanstvo poput Okeana, Tetide, Noći ili nečeg četvrtog, svakako nagoveštavaju neka pitanja potonje metafizike, te zato zavređuju da makar i u skicama budu pomenuti” (str. 65.). Tome se dodaje tvrdnja da je poznija antika, osnažena Aristotelovim autoritetom, prihvatila Okeana i Tetidu kao reprezentante rane kosmogonijske teorije. Ipak, autor naglašava da se pažljivim čitanjem Stagiraninove Metafizike može uočiti da u njoj „nema jedinstvenog stava o Okeanu

kao nekakvom ontološkom priusu” (str.67.). Autor smatra, nasuprot interpretacijama Kirka i Ravena, da „ne možemo, takođe, prihvatiti ni konstataciju da je Aristotel pomenute Okean-fragmente uzeo kao značajnu anticipaciju Talesa”. U nastavku ovog poglavlja, Kaluđerović naglašava važnost Hesiodove misli koja predstavlja „skok u drugi svet” i „drugačije reflektovanje bitnih tema”. Hesiodova teogonija predstavlja jednu od pripremnih faza filozofije, a o Hesiodovom shvatanju Erosa kaže se da je „dalo neobično bogate plodove u dužoj istoriji filozofije”. U odeljku pod naslovom „Trijada iskonskih sila” Kaluđerović analizira Ferekida, mitografa i teogonistu, mlađeg savremeniku Anaksimandra, i ističe da „iako ga nikakva gipkost pojmova ne može svrstati među filozofe” Ferekid nesumnjivo predstavlja „jednu od najznačajnijih figura u istoriji grčke kosmogonijske misli” (str.77.).

U šestom poglavlju „Predparmenidovske doktrine” autor, najpre, ukazuje na velike probleme proučavanja tog perioda koji postoje u pogledu izvora. Analizirajući Talesovo mišljenje, Kaluđerović kaže: „Ako sačuvani fragmenti presokratovaca reprezentuju svetle tačke arhipelaga koji se nalazi usred tamnog i prostranog okeana našeg neznanja o njima, onda je ostrvo koje predstavlja Talesa, zbog nedostatka originalnih fragmenata svakako najmanje” (str.78.). Nastavljajući analizu Anaksimandrom, autor opširno govori o njegovom jedinom sačuvanom fragmentu i ističe da se „gotovo sve što posedujemo o Anakimandru direktno ili indirektno, kao i u slučaju Talesa, oslanja na Aristotelove zabeleške”. Kaluđerović ukazuje da je Aristotel bio u dilemi „kako da odredi prirodu Anaksimandrovog apeirona”, dodajući da je „postavio standard po kome apeiron interpretira kao „tvar”, što je na

više mesta nagovešteno, a eksplicitno potvrđeno i u Phys. 208a2-3". Iz istog pasusa Fizike evidentno je i da „ono neograničeno” spada u grupu tzv. materijalnih uzroka (Phys. 207b34-35). Govoreći o Anaksimenu autor obrazlaže stav da Anaksimenu izbor *archea* predstavlja napredak u odnosu na Anaksimandrovo „neograničeno”. Iako nije dospao do poimanja aristotelovski shvaćenog eficientnog uzroka, Anaksimenu je makar nagovestio da „prvobitnom bivstvu koje podleži svi promenama, treba dodati izvor kretanja” (str. 101.). U raspravi o pitagorejskoj filozofiji istaknute su posebne teškoće njenog proučavanja. Akcentat tog dela knjige stavljen je, između ostalog, na ispitivanje Aristotelovog shvatanja o postojanju eficientnog uzroka u pitagorejskoj filozofiji. U nastavku tog poglavlja, Kaluđerović analizira i kompleksan odnos koji je Aristotel imao prema postavkama Heraklitove filozofije. On ističe da je Aristotel, pored toga što je „osporavao logičke implikacije Heraklitovog tvrđenja o jedinstvu suprotnosti, jer se nazigled dolazi u nerešiv sukob sa načelom protivrečnosti”, ipak bio „suzdržan u osudi Efežanina” (str. 111.). „U Nikomahovoj etici Heraklitovi stavovi navode i parafraziraju u neutralnom kontekstu, bez negativnih konotacija” (str. 112.). U spisu „O nebu” je, kaže Kaluđerović, „ponajbolje vidljivo da je za Aristotela Heraklit samo jedan iz plejade jonskih mislilaca”, imajući u vidu njegovu „centralnu tezu da su prirodne promene svih vrsta umerene i izbalansirane, a da je uzrok ove ravnoteže vatra, koja je zajednički konstituent svih stvari i njihov materijalni uzrok” (str. 116.).

Poglavljje „Elejska škola i teškoće kauzalne shematike” počinje razmatranjem Ksenofanovog mišljenja, u svetlu problematike Jednog i mnoštva. Kaluđerović ističe da nam Aristotel poručuje da „Ksenofana i

ostale elejce ne treba tretirati kao „fisičare”, nego kao metafizičare...” (str. 119). U nastavku ovog poglavlja, autor analizira Parmenidovu i Melisovu filozofiju. Dok materijalni uzrok nije bilo teško detektovati u mišljenju prethodnika, Aristotel je, kaže Kaluđerović, sa eficientnim uzrokom imao mnogo više teškoća. U „Metafizici” Aristotel pominje da ga je Parmenid „možda” spoznao. Autor opširno raspravlja o Parmenidovom nagoveštaju eficientnog uzroka, odnosno uzroku kretanja, te ukazuje na bitne unutrašnje poteškoće Parmenidove filozofije.

U pretposlednjem poglavlju „Postparmenidovski pristupi” reč je o Empedoklovoj, Anaksagorinoj i atomističkoj filozofiji. Kaluđerović konstatuje da je, i pored nagoveštaja koji postoje kod Hesioda i Parmenida, tek Empedokle „mislilac kome se, po Stagiraninu, može pripisati prepoznavanje eficientnog uzroka”. Mnoštvo koje je uvedeno u Parmenidovo biće i koje ga je „razdrobilo na četiri elementa još uvek nije bilo dovoljno da bi se objasnilo kretanje s tačke gledišta bitka”. Zato je Empedokle „uveo Ljubav i Mržnju” o kojima Aristotel govori kao o dva eficientna elementa. Kaluđerović smatra da „nećemo pogrešiti ako kažemo da je Anaksagora, po Aristotelu, najsuštastvenije od svih presokratovaca zahvatio finalnu uzročnost, dakako, kroz svoj Um” (str. 151.). Ističući da se homeomerije u Aristotelovoj podeli uzroka mogu podvesti pod materijalni uzrok, autor kaže da ima dovoljno razloga konstatovati da su u određenju Uma sublimirana značenja „kako eficientnog, tako i finalnog i, naravno, formalnog uzroka” (str. 153.). U okviru analize atomističke filozofije Kaluđerović zaključuje da je zbog glavnih postavki njihovih učenja obesmišljeno traganje za eficientnim i finalnim uzrokom, dok, sa druge strane, „njihovo pominjanje atoma i

praznine, naročito dvostruke i mešovite prirode atoma, omogućava Aristotelu da o doktrini dvojice atomista govori iz perspektive vlastitog kako materijalnog, tako i formalnog uzroka”.

Na kraju, treba istaći da je u knjizi „Aristotel i predsokratovci” Kaluđerović, zahvaljujući svom temeljnom poznavanju celine helenske filozofije, a naročito Aristotelove filozofije u njenim fundamentalnim stanovištima, ponudio minucioznu analizu jednog važnog problema Aristotelovog mišljenja. Kaluđerović je, takođe, povodom modernih interpretacije i sporova o Aristotelovoj filozofiji, a posebno onih koji se prevashodno odnose na osnovni problem njegovog istraživanja, na argu-

mentovan način izneo svoj kritički stav, što je značajna potvrda njegove autorske samosvojnosti. Osvetljenjem brojnih aspekata Aristotelovog odnosa prema predsokratovcima, zasnovanim na korištenju opsežne klasične i recentne literature, ova knjiga svakako zaslužuje status pouzdanog svedočanstva i orjentira budućim istraživanjima ovog problema. Autorova analiza Aristotelove intencije da se vlastita filozofska pozicija potvrdi i kroz široki spektar mišljenja i stavova njegovih, u ovom slučaju presokratovskih, prethodnika, za svoj rezultat ima činjenicu da knjiga „Aristotel i predsokratovci” predstavlja instruktivni i dragoceni dokument za našu filozofsku obrazovanost.

ZVONKO ŠUNDOV
Križevci

FILOZOFIRANJE BORISLAVA MIKULIĆA
(Borislav Mikulić, *Scena pjevanja i čitanja*, Demetra, Zagreb 2006.)
(Borislav Mikulić, *Kroatorij Europe*, Demetra, Zagreb 2006.)

Zahvaljujući poduzetnom izdavaču „Demetrine“ „Filosofske biblioteke“ Dimitriju Saviću svjetlost dana ugledale su dvije knjige Borislava Mikulića. Prva knjiga zove se *Scena pjevanja i čitanja*. Prevoditelj niza značajnih djela (u rasponu od Hobbesa i Fichtea do Heideggera, Krämera i Szlezáka) i otnedavno predstojnik Katedre za spoznajnu teoriju Filozofskog fakulteta u Zagrebu Borislav Mikulić afirmira se ovom knjigom kao jedan od vodećih današnjih hrvatskih filozofa.

Knjiga se sastoji od dva prividno sasvim nepovezana dijela. Prvi dio pod naslovom „Čavrljavo srce“ tematizira pitanja istine i subjekta u Homera, Hesioda i u grčkom komičkom epu, dok je drugi dio

(„Glasovi, znoj i diskurs“) posvećen teoriji književnosti, točnije medijskoj prezentaciji književnosti, a bazira se na najnovijoj hrvatskoj književnoj produkciji (FAK-u u prvom redu). Što uopće može biti zajedničko tako raznorodnim fenomenima poput Hesiodovih *Poslova i dana* i romana Miljenka Jergovića? Ništa, ili gotovo ništa, odgovorio bi prosječni (naravski, sasvim zbunjen povezivanjem naizgled nepovezivog) čitalac. A Mikulić bi na to odgovorio, među ostalime, i praktičkim dokazom primjenjivosti Aristotelovog logičkog spisa *Peri hermeneias* ili Platonovog *Teeteta* u svrhe kritičke analize medijalizirane literature, kao i Faucaltovog analitičkog aparata za promišljanje najstarije grč-